

ni stupanj kohezije unutar društva. Problem je bila autoritarna narav tog nacionalizma. Smirivanjem stanja, te uspostavljanjem određene sigurnosti unutar zemlje i u regiji, dolazi, prema autorici, do ponovnog oživljavanja liberalnog nacionalizma koji je inkluzivan, demokratski i otvoren prema drugima, te zagovara povezivanje s drugima umjesto izolacije.

Ostaje ipak pitanje narušenih odnosa između susjednih zemalja što ovu regiju čini trusnim područjem. Radi sprečavanja budućih sukoba Knut Erik Solem predlaže skandinavski model suradnje među zemljama regije predlažući osnivanje "Vijeća Jugoistočne Europe" sa svrhom razvijanja demokratizacije, ekonomskog oporavka, zajedničke borbe protiv korupcije, lobiranja prema EU, nadilaženja nacionalizma kao i sredstvo za mirno rješavanje problema. Osnivanje jednoga takvog tijela temeljenog na demokratskim načelima, ponajprije ovisi o spremnosti za izgradnju sigurnijeg okruženja te izgradnju međusobnog povjerenja.

Na kraju, Knut Vesterdal je sumirao glavne zaključke zbornika gledajući optimistično na izgradnju liberalne demokracije u Hrvatskoj.

Tranzicija je, što je vidljivo iz ovoga zbornika, složen proces koji ne završava uključivanjem u euroatlantske integracije kako to vide neke političke opcije. Proces je to koji duboko zahvaća u vrijednosne i svjetonazorske temelje društva mijenjajući ih u smjeru liberalno-demokratskih vrijednosti. Upravo se taj vrijednosni segment društva najteže mijenja i može zadati najviše "glavobolja" u provođenju reformi. Ovaj zbornik upućuje na sve te probleme i na neke njihove izvore, ali i na dva sustava koji imaju najveću ulogu u promjeni društvenih vrijednosti, a to su mediji i obrazovanje. Pozitivno je i to što dio suradnika na ovome zborniku ne pripada društvu koje promatraju omogućujući *insiderima* uvid u poglede koji "stranci" imaju o hrvatskom društvu. Uza sve poteškoće i probleme na koje zbornik upozorava, ipak je opći pogled na potencijal hrvatskoga društva u ostvarivanju temeljnih postavki liberalne demokracije pozitivan i optimističan s naglaskom na potrebi odlučnije uloge medija i obrazovanja u prihvatanju liberalno-demokratskih vrijednosti.

Mario Bajkuša

Ljetna škola u Beogradu, Srbija

Država – Religija – Modernost État – Confession – Modernité 23. – 30. rujna 2007. godine

U organizaciji Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu i *L'Ecole des Hautes Etudes en Science Sociales* (EHESS) – Visoka škola društvenih znanosti iz Pariza, uz potporu Programa za međunarodna istraživanja (Francuska ambasada u Srbiji) održana je prva Ljetna škola *Država – Religija – Modernost* u razdoblju od 23. do 30. rujna 2007. godine u Beogradu, Srbija.

Ljetna je škola ponudila metodologiju i teorijski okvir u kojem se mogu promatrati promjene u strukturi religijskog života, uputiti na različite modalitete izražavanja gore spomenutih tendencija u konkretnim društvima, državama i religijama i konačno podignuti svijest o značenju i složenosti problematike religije u novim političkim uvjetima. Sveučilišni predavači iz Srbije, Grčke, BiH, Hrvatske i Francuske održali su izlaganja *ex cathedra*, te bi nakon svakog predavanja slijedila često i dvosatna rasprava. Naime sudionici iz različitih zemalja, od Francuske, Belgije, Hrvatske, BiH, Srbije, Grčke i Bugarske, različitih profesija, znanstvenih opusa i svjetonazora obogatili su Ljetnu školu, koju je Amael Cattaruzza s dobrom voljom i kvalitetno koordinirao. Znanstvena konverzacija bila je specifična i žustra, na što je svakako utjecala i različitost profesionalnih interesa i zanimanja sudionika. Pokrivena su područja teologije, sociologije, filozofije, ekonomije, religiologije, politologije itd. Spomenute različitosti, kako kulturološke i jezične, tako i profesionalne, uopće se nisu pokazale kao prepreka i poteškoća u razumijevanju, dapače one su dale dodatni biljeg interdisciplinarnosti i na najbolji način promicale toleranciju što je i bio jedan od pedagoških ciljeva Škole.

Đuro Šušnjić s Beogradskog univerziteta otvorio je Školu s temom "Religija i tolerancija", razmatrajući vjerski dijalog i toleranciju na četiri analitičke ravni: dijalog između vjernika iste vjere, dijalog između pripadnika različitih kršćanskih vjera, dijalog između vjernika ra-

zličiti vjera i dijalog između vjernika i onih koji ne vjeruju (ili s onima koji su neodlučni odnosno ravnodušni prema vjeri). Usporedimo li svjetske religije, vidjet ćemo da u njihovim učenjima prevladavaju stavovi razumijevanja, snošljivosti i ljubavi. Ako je tako, a jest, otkud mržnja, sporovi i ratovi? Očito je da te pojave ne dolaze iz religije, nego iz religijske ideologije (klerikalizma, nacionalizma, fundamentalizma ...) kad se vjera postavi u službu ograničenih interesa. Shodno tomu, tvrdi Šušnjić, ideolog jedne vjere ne može govoriti u ime vjere jer bi to bila vjera protumačena s obzirom na interes pojedinca ili vjerske zajednice. Apstraktno, značenje poruke (dogme) uvijek je isto, samo je razumijevanje poruke od pojedinih vjernika ili vjerskih zajednica po pravilu različito. Šušnjić je osobito naglasio značenje dijaloga vjernika i onih koji ne vjeruju, a kao misao vodilju u izlaganju istaknuo je da koliko je razum nepouzdan, toliko je vjera nesigurna, te da mu samo onaj koji živi obje istine izgleda potpun čovjek i time sumnja ne bi bila poricanje vjere, nego njezin neodgovoran dio.

Anastassios Anastasiadis (*Ecole Française d'Athènes* – Atenska francuska škola) govorio je o grčkoj pravoslavnoj religiji i modernosti. Grčko se pravoslavlje predstavlja kao moderno. No, postoji tradicija. Anastasiadis postavlja pitanje koji aspekt tradicije primijeniti, s obzirom na to da se religija prilagođava vremenu.

Jelena Đorđević s Fakulteta političkih nauka u Beogradu obradila je temu "Kultura i religijske alternative" u postmodernom i globaliziranom svijetu. Svojim je predavanjem pokušala odgovoriti na pitanje je li *New Age* nevidljiva religija, nužna promjena, moda ili hereza. Pojam nevidljive religije objasnila je uz pomoć djela Thomasa Luckmanna, koji je pojam skovao još šezdesetih godina i prvotno se odnosio na proces individualizacije, subjektivizacije religijskog iskustva u modernim svijetu u kome su tradicionalne kršćanske institucije izgubile autoritet, a religijska vjerovanja kredibilitet. Istaknuto je da svakako i proces globalne komunikacije umnogome pridonosi spajanju najrazličitijih religijskih tradicija, što suvremenu nevidljivu religioznost obilježava kao sinkretističku. Fenomen novih vjerskih pokreta pokazuje kako religioznost u svijetu ne slabi nego

jača i stvara nove načine vjerovanja i razmišljanja o Bogu. Postoje brojna objašnjenja pojave nove religioznosti, ali glavni razlog treba tražiti u čovjekovoj potrebi za sveobuhvatnim smislom svoje egzistencije. Nova religioznost je i pokazatelj da je čovjek u svojoj biti religiozno biće. Ona sadržava brojne negativne elemente, kao što su immanentizam, panteizam, gubitak osobnosti, subjektivizam, gnosticizam, ezoterizam, fideizam, magija itd. No ona također svjedoči i o nezadovoljstvu čovjeka svijetom u kojem živi i o njegovoj težnji za posve drugom stvarnošću i životom. Kao posljedica čovjekove osamljenosti, rastrganosti i otuđenosti u tehniciziranom svijetu svjedoči o njegovoj težnji za iskustvenom blizinom Bogu i svim bićima, kao i želji za cjelovitim i skladnim svijetom.

Ankica Marinović-Bobinac s Instituta društvenih istraživanja u Zagrebu predstavila je nekoliko istraživanja spomenutog Instituta, osvrnuvši se na utjecaj Katoličke crkve u Hrvatskoj, s obzirom na naglašenost kulturno-povijesnog svjedočanstva u Hrvatskoj, te na odnos Crkve i države.

Nakon što je Mickael Wilmart (EHESS) govorio o pitanju vjere u komunističkoj Albaniji i jednom od najrepresivnijih režima Europe, pod vodstvom Envera Hoxhe, gdje je religija čak bila i zabranjena, izlagala je Ziljka Špiljak (Univerzitet u Sarajevu) na temu: "Žene, religija i politika".

"Slabi nikada ne mogu oprostiti. Oproštenje je odlika snažnih." (Gandhi). S tim je habitusom Ivan Cvitković, s Univerziteta u Sarajevu, započeo i završio izlaganje o ulozi vjerskih zajednica u procesu nacionalnog pomirenja u BiH. Ne život jedni pokraj drugih, nego život s drugima, autorov je stav. Područje Bosne i Hercegovine područje je s visoko deklarativnom religioznošću. Upravo je religija dala pečat različitim identitetima u BiH. Proces pomirenja potiče i omogućuje pravni i stvarni status jednakopravnosti sve tri zajednice na području BiH. Cvitković je još istaknuo put tolerancije, vladavine prava, dijalog, stvaranje zajednice jednakih bez potiskivanja razlika, kao jedini put pomirenja i istinskog suživota u BiH.

Rita Hermon-Belot (EHESS) na temu "Sloboda vjeroispovijedi i pluralizam. Religijska tolerancija: slučaj Francuske" govorila je iz

povijesne perspektive o francuskom modelu i o problemu svjetovnosti (laiciteta) u Francuskoj.

Pitanja vjeroispovijedi, islam i laicizam od otomanskog carstva do kemalističke Turske postavlja Hamit Bozarslan (EHESS) i ističe da do Mladoturske revolucije u Turskoj vlada socijalni darvinizam i ideja “zaražene ćelije” – čišćenje od manjina, radi napretka. Nakon revolucije traži se odgovor kako stvoriti jednu naciju, u čemu Otomansko carstvo nije uspjelo. Poslije armenskog genocida govori se o “novom društvu” koje je etnički čisto. Ipak, reforme se nastavljaju, slijedi Revolucija šešira, uvodi se latinsko pismo. 1923. godine osniva se Republika Turska, a vjerske zajednice bivaju stalno ugnjetavane. Svjetovnost je prihvaćena 1931., a kemalizam nije mogao zaživjeti. Doobar turski građanin “mora” biti Turčin i Sunit, inače je nepoželjan. Turska je ekstreman slučaj, no nije jedina, uočljiv primjer za to su i Pakistan i Izrael. Zadnjih desetak godina u Turskoj postoji struja koja promiče tezu o povijesti kao zavjeri i potrebu ujedinjenja sa zemljama centralne Azije.

Iz povijesne perspektive o ulozi pravoslavlja u postsovjetskoj Rusiji govorila je Jutta Scharrer (EHESS), ustvrdivši da je pravoslavlje tijekom povijesti postajalo jedna vrsta *cementa za izgradnju* ruskog identiteta. Crkva je služila kao pribježište za traženje identiteta i izravno je utjecala na političke prilike u zemlji. Pravoslavlje služi postsovjetskom patriotizmu i razvija diskurs temeljen na većinskom identitetu. Diskurs identiteta pravoslavlja u Rusiji nema teološki definiran sustav, a još manje ekumenski, nego mu je svrha predstaviti ideju Pravoslavne crkve u odnosu prema Zapadu.

S temom “Vjera i modernitet u Srbiji (1975 – 2005)” Boško Bojović (EHESS) zaključio je Ljetnu školu. Bojović se najprije osvrnuo

na razloge zaostajanja Srbije za zemljama bivše Jugoslavije, a to su rat, embargo i odvajanje Crne Gore i pitanje Kosova. Nadalje, 94% Srba deklariraju se kao pripadnici neke religije. Bili ježi se porast vjernika u odnosu na razdoblje prije rata, gotovo dvostruki, dijelom i zbog pada komunizma. Religioznost se obnavlja osobito u ruralnim sredinama. Na Zapadu ljudi više vjeruju, ali ne pristupaju vjerskim institucijama, a u Srbiji je obratno, smatra Bojović. Vjerske institucije doživljene su kao autoritet kojem se vjeruje. Pravoslavlje u Srbiji nije samo vjera, ono obuhvaća i tradiciju, običaje, jednu kulturu. Dakle, pravoslavac je Srbin, odnosno svaki Srbin je pravoslavac, što s religijskog gledišta nije logično. To je vidljivo i u Sjevernoj Irskoj i u Libanonu, navodi Bojović.

O Ljetnoj školi zaključno možemo istaknuti konzistentnost tema, informativnost većine izlaganja, konceptualna razjašnjenja – npr. laicizam, sekularizacija, modernost – pojmovi su koji se ne mogu promatrati izvan određenog i svaki put drukčijeg konteksta. Države koje su analizirane pokazuju brojne zajedničke karakteristike – nominalna je religioznost velika u odnosu na praktičnu religioznost. Konkretno u jugoistočnom dijelu Europe vjera je način nacionalne identifikacije, što odnos Crkve i Države čini još kompleksnijim. Modernost je definirana kao suprotnost tradicionalizmu, držeći da tradicionalizam u ovom kontekstu nije tradicija, nego sadržajno zadržavanje na prošlosti, pa je tako modernost okrenutost k budućnosti. Vrijednost ljudskog života možda je danas najjašnija, treba njegovati i *dopustiti* žensku stranu čovječanstva, zaključci su prve Ljetne škole u Beogradu.

Nevena Jerak
Boris Omazić